

Sharapova Dildora Baxtiyarovna,
“Oila va xotin-qizlar” ilmiy tadqiqot instituti tayanch doktoranti

IJTIMOY-IQTISODIY QARAMLIKKA MOYIL SHAXSLARDA USTUVOR ORIYENTATSIYALAR TAHLILI

Annotatsiya. Mazkur maqola respublikamizning Jizzax, Sirdaryo va Xorazm viloyatlaridan olingan tadqiqot natijalari orqali mamlakatimizda kun sayin ortib borayotgan ijtimoiy-iqtisodiy qaram xulq-atvorning shaxs sifatidagi ustuvor oriyentatsiyalar bilan o'zaro aloqadorligini o'rganadi. Maqola shaxs sifatidagi ustuvor oriyentatsiyalarning eksperimental ahamiyati hamda ijtimoiy-iqtisodiy qaramlikka moyil shaxslar xulq-atvorida shaxs sifatidagi ustuvor oriyentatsiyalarni o'rganish maqsadida o'tkazilgan tadqiqot natijalarining tahliliga bag'ishlanadi.

Tayanch so'zlar: ijtimoiy-iqtisodiy qaramlikka moyil xulq-atvor, boqimandalik, shaxsdagi ustuvor oriyentatsiyalar, ishsizlik, iqtisodiy mahkumlik, institutsional yondashuv, kasbiy maqom, refleksivlik.

Аннотация. В данной статье рассматривается связь социально-экономического зависимого поведения, которое с каждым днем усиливается в нашей стране, с приоритетными ориентациями как личности на основе результатов исследований, полученных в Джизакской, Сырдарьинской и Хорезмской областях нашей республики. Статья посвящена экспериментальному значению приоритетных ориентаций личности и анализу результатов исследования, проведенного с целью изучения приоритетных ориентаций личности в поведении людей, склонных к социально-экономической зависимости.

Ключевые слова: поведение, склонное к социально-экономической зависимости, иждивенчество, приоритетные ориентации личности, безработица, экономическое осуждение, институциональный подход, профессиональный статус, рефлексивность.

Annotation. This article examines the connection between socio-economic dependent behavior, which is increasing every day in our country, with priority orientations as an individual based on research results obtained in the Jizzakh, Syrdarya and Khorezm regions of our republic. The article is devoted to the experimental significance of priority orientations of the individual and analysis of the results of a study conducted to study the priority orientations of the individual in the behavior of people prone to socio-economic dependence.

Keywords: behavior prone to socio-economic dependence, dependency, priority orientations of the individual, unemployment, economic condemnation, institutional approach, professional status, reflexivity.

Kirish. Deyarli 20 yil oldin konseptual jihatdan yangi iqtisodiy nazariya – xulq-atvor iqtisodiyoti paydo bo'ldi. O'sha vaqtdan beri iqtisodiyotning ushbu sohasidagi yutuqlari uchun ikkita Nobel mukofoti berildi: 2002-yilda D.Kahneman va 2017-yilda R.Taler. Xulq-atvor iqtisodiyoti iqtisodiy nazariyaning hozirgi hukmron neoklassik konsepsiyasini sezilarli darajada siqib

chiqardi va kelajakda uni almashtirishi mumkin¹. Ko'pgina ixtisoslashtirilgan nashrlar hozirga qadar ingliz tilidan tarjima qilingan, ko'plab mahalliy iqtisodchilar xulq-atvor iqtisodini qandaydir ekzotik xobbi deb bilishadi va tegishli mutaxassislikni (yoki

¹ Дементий Л.И. Теоретические основания и диагностика ответственности и локуса контроля: учебно-методическое пособие. — Омск, 2001. — 72 с.

ta'lim sohasini) ilmiy iqtisodiy mutaxassisliklar ro'yxati va zamonaviy iqtisodchilar hamda menejerlarni tayyorlash bo'yicha o'quv dasturlariga kiritish orqali iqtisod fanining predmetini kengaytirishga shoshilmayaptilar. Xulq-atvor iqtisodiyotining asosini ruh va materiya o'rtasidagi munosabatlarni o'rganuvchi psixologiya bo'limi tashkil qiladi. Asosiy vazifa "tashqi dunyodagi jismoniy miqdorlarning o'zgarishi ularning subyekt tomonidan idrok etilishiga qanday ta'sir qiladi?" degan savolga javob topishdir².

Shunga o'xshash savolni pulning qiymatiga nisbatan psixologiya nuqtayi nazaridan o'rganib, shveysariyalik olim D.Bernulli 1738-yilda pulning qiymati (foydaliligi) ularning miqdorining logarifmik funksiyasidir, degan xulosaga kelgan (boylik). Bernoulli ushbu tamoyilga amal qilgan holda o'yinning umumiy natijasini natijalarning subyektiv qiymatining o'rtacha qiymati, ularni amalga oshirish chastotasi bilan o'lgan holda o'lchash afzalroq ekanligini ta'kidladi, uning zamondoshlari esa natijalarning o'rtacha og'irligini hisoblashda davom etishdi. U logarifmik shkalani taklif qildi, unga ko'ra, o'yinning har bir natijasining psixologik qiymatini aniqlash kerak, so'ngra ma'lum bir natija ehtimoli uchun ularni to'g'rilab, ushbu hisob-kitoblarni umumlashtirish kerak. Shunday qilib, "...1 million yoki 7 million olish imkoniyati teng" (qiymati: $(10+84)/2=47$) va "...4 million olish kafolatlangan" (qiymat 60) variantlari orasidan tanlab, A oddiy o'yinchi kafolatlangan pulni afzal ko'radi.

Odamlarning katta qismi shunday qiladi. Oddiy odam tavakkal qilishni yoqtirmaydi, chunki eng yomon natijaga erishish ehtimoli bor. Bizning holatimizda bo'lgani kabi boylikning marginal qiymatining pasayishi sharoitida qaror qabul qiluvchi xavfdan qochadi. Agar o'yin va o'yinning kutilgan qiymatiga teng kafolatlangan miqdor o'rtasida tanlov taklif qilinsa, u kafolatlangan miqdorni afzal ko'radi. Bundan tashqari, kafolatlangan miqdor o'yinning kutilgan qiymatidan aniq past bo'lsa ham, xavf-xatarni yoqtirmaydigan odam xuddi shunday qiladi.

Maqsad va uni asoslash. Bernulli tomonidan taklif qilingan qarorlar xavf sharoitida qanday qabul qilinishiga psixofizik yondashuv bir qator aniq,

ammo izohlash qiyin bo'lgan hodisalar, narsalar va harakatlarni iqtisodiy asoslash uchun jiddiy dalillarni topishga imkon berdi. Xususan, boylik qiymati funksiyasidan foydalanib, nega kambag'al odamlar sug'urta sotib olishini va nega boylar uni kambag'allarga sotishini tushuntirish oson. Bir millionni yo'qotish 10 millionga ega bo'lgan odam uchun atigi 4 ball, 3 million egasi uchun esa 18 ball (48-30)ni tashkil qiladi. Shu sababli nisbatan kambag'al odam sug'urta uchun to'lovni o'z ixtiyori bilan to'laydi, keyin xavf yanada boyroq iqtisodiy agentga o'tadi. Har ikki tomon manfaatlarining bunday uyg'unligi sug'urta biznesini rivojlantirish uchun yaxshi asos bo'lmoqda.

Ishsizlik muammosi zamonaviy jamiyatning eng muhim ijtimoiy muammolaridan biridir. Xorijiy va mahalliy olimlarning ishlarida ko'rsatilganidek, ishsizlik jismoniy va ruhiy salomatlik, psixologik va moddiy farovonlik, subyektning jamiyatda normal faoliyat ko'rsatishini ta'minlash, shuningdek, uning shaxsiy va kasbiy rivojlanishi, mehnat darajasi bilan bog'liq ko'plab salbiy oqibatlariga olib keladi.

Bundan tashqari, ishsizlarning ahvoli iqtisodiy inqiroz tufayli yuzaga kelgan mehnat bozoridagi mavjud vaziyat tufayli murakkablashmoqda. Hozirgi vaqtda mutaxassislar, ularning ta'lim darajasiga, malakasiga, kasbiy harakatchanligiga va xodimlarning raqobatbardoshligiga qo'yiladigan talablar o'zgardi. Bu holat ishsiz qolgan odamlarni ish bilan ta'minlash muammosini hal qilishni qiyinlashtiradi. Shu munosabat bilan ishsizlarga psixologik yordam ko'rsatish, ishsizlik inqirozidan chiqishning optimal va nomaqbul yo'llarini to'g'rilash yo'llarini o'rgatish dolzarb vazifa hisoblanadi. Ishsizlarning shaxsiy xususiyatlarini o'rganish bunday dasturlarni ishlab chiqish uchun asoslarni aniqlashning zaruriy shartidir.

Ilmiy muammoning tavsifi va yechimi.

Ishsizlik muammosi XX asr boshidan chet el psixologiyasida muvaffaqiyatli o'rganilib kelinmoqda. Bundan tashqari, xorijiy psixologiya fanida ishsizlik muammosini o'rganishda bir qancha ilmiy yo'nalishlar aniqlangan: institutsional (M.Yahoda, P.Uorr, D.Frayer), kognitiv-motivatsion (N.Fizer, B.Vayner, V.Deyriti, A.Goldsmit, A.Kiniki, J.Latak, G.Prassia) va biografik yondashuvlar (D.Super, J.Dozier, S.Osipou, G.Elder, A.Kaspi)³.

² Абульханова К.А. Принцип субъекта в отечественной психологии // Психология. Журнал Высшей школы экономики. — 2005. — Т. 2. — № 4. — С. 3-21.

³ Дёмин А.Н. Теоретические подходы к проблеме безработицы в зарубежной психологии // Психологический журнал. 2005. — Т. 26. — № 4. — С. 20-29

Ushbu muammoga institutsional yondashuv doirasida ishsizlikning psixologik mazmuni mehnat bandligi institutining xususiyatlari bilan bog'liqligi, shaxsning ushbu muassasa xususiyatlariga bog'liqligi va unga tegishli bo'lish zarurati ta'kidlanadi. Kognitiv-motivatsion yondashuv doirasida ishsizlar qiyin hayotiy vaziyatda xatti-harakatlarning muayyan strategiyalarini tanlaydigan baholovchi, sharhlovchi, harakat qiluvchi subyekt sifatida qaraladi. Biografik yondashuv mansabni o'rganishga qaratilgan. Biografik yondashuv vakillari ishsizlik insonning martaba va hayot yo'lining ajralmas qismi ekanligini ta'kidlaydilar.

Shaxsiy biografik shartlar, beqaror martaba va ishsizlik oqibatlarini o'rganishning o'ziga xos xususiyati xavf omillarini aniqlashdadir. Shunday qilib, G.Elder va uning hamkasblari tomonidan olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, ***iqtisodiy mahrumlik uchun xavf omillari, shu jumladan, ishni yo'qotish tufayli asabiylashish va hissiy beqarorlik, bu oilaviy munosabatlardagi nizolar hamda ota-ona va bola munosabatlarining salbiy uslubi bilan*** birlashtirildi⁴.

A.Kaspi ma'lumotlariga ko'ra, asabiy xarakterga ega bo'lgan odamlarning kasbiy maqomi pastroq bo'ladi, shuningdek, ishni tez-tez o'zgartiradi va ishsiz maqomiga egalikdan "zavqlanadi". Finlyandiya psixologlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlar natijalariga ko'ra, martaba beqarorligi (ishsizlik, ish joyini tez-tez o'zgartirish) yuqori tashvish, aqliy qobiliyatsizlik, past vijdonlilik, nevrotiklik va maktabdagi past natijalar kabi omillarning ta'siri bilan bog'liq. Ushbu yo'nalish doirasida beqaror martaba va ishsizlik uchun xavf omillari bir-biri bilan o'zaro ta'sir qilishi va umuman, shaxsiy, ijtimoiy va kasbiy rivojlanishga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan muayyan hodisalarning yuzaga kelishiga sabab bo'lishi aniqlandi⁵.

Psixologiyada ishsizlik muammosini o'rganish nisbatan kechroq boshlangan. Ko'plab olimlar ishsizlarning psixologik xususiyatlarini o'rganishga harakat qilishdi. A.A.Osipovanning ta'kidlashicha,

⁴ Знаков В.В. Самопонимание субъекта как когнитивная и экзистенциальная проблема // Психологический журнал. 2005. — Т. 26. — № 1. — С. 18-28.

⁵ Конопкин О.А. Структурно-функциональный и содержательно-психологический аспекты осознанной саморегуляции // Психология. Журнал Высшей школы экономики. 2005. — Т. 2. — № 1. — С. 27-42.

ishsizlar o'z-o'zini hurmat qilmaydi⁶. Shuningdek, A.A.Osipova: "Ishsizlarning hayotga qiziqishi, o'zini o'zi takomillashtirish istagi yo'qoladi", deb hisoblaydi. A.K.Osnitskiy va T.S.Chuykov, K.Lean va D.Feldmannning shaxsiy xususiyatlarning ishni yo'qotish bilan bog'liq inqirozli vaziyatni bartaraf etish strategiyalariga ta'siri bo'yicha tadqiqot natijalarini taqdim etadi⁷. Ishni yo'qotishni boshqacha boshdan kechirayotgan ishsizlar uchun ular uchta individual xususiyatni solishtiradilar: lokus nazorat, A tipi va B tipidagi shaxs va o'z-o'zini hurmat qilish. Ularning ishsizlik holatini o'zgartirishda xatti-harakatlarning eng faol shakllari A tipida kuzatildi.

A tipidagi shaxs tajovuzkorlik bilan tavsiflanadi (bunday odamlar, orzu qilingan narsaga erishish uchun o'zlarini boshqalarga qarshi turishga moyildirlar). To'siqlar ko'p bo'lgan vaziyatda A turi ularni yengish uchun barcha kuchlarni tortadi, hech qanday sharoitda orqaga chekinmaydi. B tipidagi shaxs qiyin vaziyatlarga kamroq sezgir, davom etayotgan voqealarga aralashmaydi. A turi eng ko'p kurashuvchan xulq-atvori bilan tavsiflanadi. Mualliflarning ta'kidlashicha, lokus nazorat xatti-harakatlar strategiyasini ishlab chiqishda kichik rol o'ynaydi. Mualliflarning fikriga ko'ra, o'zini past baholaydigan ishsizlar yangi ish topishga harakat qilganda faol xatti-harakatlardan kamroq foydalanadilar.

Ushbu tadqiqot natijalari tadqiqotchilar A.K.Osnitskiy va T.S.Chuykov ishdan bo'shatish holati va boshqa xususiyatlar bilan kurashishdagi faoliyat o'rtasidagi bog'liqlikni izlashga yo'naltiradi. Mualliflarning fikriga ko'ra, qiyin vaziyatdan chiqish mexanizmlari ko'p jihatdan turli muammolarni hal qilishda hayotiy qiyinchiliklarni bartaraf etishning shaxsiy tajribasi bilan belgilanadi. Ishni yo'qotish holati bilan kurashishning individual strategiyalarini tavsiflash, ularni tushuntirish uchun ***shaxsning subyektiv faoliyatini tajribasini tahlil qilish, uning shaxsiy va faoliyatini ongli ravishda o'zini o'zi boshqarish tahliliga*** murojaat qilish muhim hisoblanadi⁸.

⁶ Осипова А.А. Справочник психолога по работе в кризисных ситуациях / А.А. Осипова. 2-е изд. — Ростов-на-Дону: Феникс, 2006. — 315 с.

⁷ Осницкий А.К., Чуйкова Т.С. Саморегуляция активности субъекта в ситуации потери работы // Вопросы психологии. — № 1, 1999. — С. 92-104.

⁸ Уваров Е.А. Субъектная активность как ведущий фактор саморазвития человека // Журнал прикладной психологии. — № 1, 2005. — С. 2-21

Har xil faoliyat turlari va bir turdagi faoliyatning turli tomonlarini tartibga solish tajribasi to'plangani sababli shaxsda alohida xususiyat – psixikaning o'ziga xos tashkiloti sifatida subyektivlik shakllanadi. Subyektivlik hayotiy muammolarni hal qilishda to'plangan tajribani faol, ongli va maqsadli amalga oshirishga yordam beradi. Mualliflarning fikriga ko'ra, subyektiv faoliyat tajribasi va uning tarkibiy qismlarining individual xususiyatlari, ularning izchilligi o'ldhovi va ushbu tajribada shakllangan tartibga solish ko'nikmalari, turli xil hayotiy qiyinchiliklarni yengish muvaffaqiyatining asosiy omili bo'lib qoladi, shu jumladan, "kasbiy yo'qotish sindromi" ga uchragan shaxslarda "rekonstruktiv xulq-atvor"ni yuzaga keltirishda muhim pozitsiyani egallaydi.

A.K.Osnitskiy va T.S.Chuykova ishni yo'qotish holatini hal qilishning o'ziga xos xususiyatlari ko'p jihatdan subyektiv faoliyatning to'plangan tajribasi bilan belgilanadigan shaxsning individual xususiyatlari bilan bog'liqligini ta'kidlab, o'z xatti-harakatlarini ongli ravishda o'zi boshqarish tajribasi, professional tajriba, mustaqil qarorlar va harakatlarni qabul qilish kabi strategiyalarga ajratadi. Subyektiv faoliyat tajribasining individual tarkibiy qismlarini shakllantirishdagi farqlarga asoslangan qiyin vaziyatni bartaraf etishda ishsizlar o'rtasidagi individual farqlar qidiruv faoliyatining dinamikasi va mazmunini belgilaydi. Subyektiv faoliyat tajribasining **qiymat, aks ettiruvchi, operativ va kommunikativ** tarkibiy qismlarini shakllantirish ko'rsatkichlari qanchalik yuqori bo'lsa, qidiruv shunchalik samarali bo'ladi.

Shunday qilib, xorijiy va mahalliy mualliflarning tadqiqotlarida ishsizlarning ma'lum shaxsiy xususiyatlari qayd etilgan. Shu bilan birga, shaxsiy potensialning katta majmuasi juda kam o'rganilgan. Bundan tashqari, o'rganilayotgan ishsizlarning ayrim sifatlarini tanlashning aniq nazariy asoslari yo'q. Bizning fikrimizcha, subyektning **fazilatlarini shaxsning psixologik holati** va kasbiy rivojlanishiga eng muhim ta'sir ko'rsatadigan asosiy shaxsiy xususiyatlar sifatida qaralishi kerak. Mavzuning xususiyatlari muammosi bo'yicha ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko'rsatdiki, **o'ziga bo'lgan munosabat, mas'uliyat, reflekslik, shuningdek, o'z faoliyati va xatti-harakatlarini samarali o'z-o'zini boshqarish qobiliyati** tom ma'noda ishsizlarda "rekonstruktiv xulq-atvor"

motivlarini paydo qilishida muhim fundamental asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, ishsizlarning **shaxsiy fazilatlarini** kasbiy rivojlanish inqirozidan chiqish yo'llarini tanlashning hal qiluvchi omillari, shuningdek, ushbu inqirozni optimal tarzda yengib o'tishga yordam beradigan resurslar deb hisoblash mumkin. Tadqiqot doirasida ishsizlarning shaxsiy fazilatlarini uning subyektiv fazilatlarini, masalan, reflekslik, o'z-o'ziga munosabat, o'z-o'zini tartibga solishning rivojlanish darajasi, subyektiv nazorat darajasi bilan ifodalanadi.

1-jadval

O'z-o'ziga munosabatlar xususiyatlarining ishsizlardagi darajalari

№	Ishsizlarning o'ziga munosabat komponentining nomi	O'z-o'ziga munosabat komponentining yuqori darajasiga ega bo'lgan ishsizlar (% da)	O'ziga bo'lgan munosabat komponentining o'rta darajasiga ega bo'lgan ishsizlar (% da)	O'ziga bo'lgan munosabatning past darajasiga ega bo'lgan ishsizlar (% da)
1	Yopiqlik	13%	73%	14%
2	O'ziga ishonch	30%	49%	21%
3	O'z-o'zini boshqarish	38%	44%	14%
4	O'ziga bo'lgan munosabat	23,7%	75,6%	0,7%
5	O'zini qadrlash	24,1%	70,5%	5,4%
6	O'zini qabul qilish	27,1 %	71,5 %	1,4 %
7	O'ziga bog'langanlik	27%	56%	17%
8	Ichki ziddiyat	14%	81%	5%
9	O'zini ayblash	14,5%	79,2%	6,3%

Tadqiqot natijalariga, asosan, ishsizlarning ko'pchiligi o'zlariga tanlab munosabatda bo'lishadi, boshqalarni yangilashda psixologik himoyaning ayrim turlarini yengib o'tishadi, ishlash qobiliyatini saqlab qolishadi, odatdagi sharoitlarda o'ziga, vaziyatni nazorat qilish va vaziyatlarni boshqarishga ishonishadi, lekin qiyinchiliklar yuzaga kelganda va tanqidiy vaziyatlarda ularning o'ziga bo'lgan ishonchi pasayadi, tashvish, xavotir paydo bo'ladi va "men"ning tartibga solish qobiliyati pasayadi. Shuningdek, tadqiqot ishtirokchilarining aksariyati boshqalarning ijobiy munosabati faqat ma'lum fazilatlar va harakatlarga taalluqlidir, boshqa shaxsiy ko'rinishlar esa boshqalar orasida g'azab

va rad etishni keltirib chiqaradi, deb hisoblashadi. Aksariyat ishsizlar o'zlarining ba'zi fazilatlarini yuqori baholaydilar, ammo boshqa shaxsiy xususiyatlarni e'tiborsiz qoldirishlari mumkin, biroq odam o'zining barcha fazilatlarini qabul qilmaydi va hamma kamchiliklarni ham tanqid qiladi, shuningdek, o'zini aybdor deb topib, ba'zi fazilatlarinigina o'zgartirishga intiladi, shaxslararo munosabatlarda "ishsizlikning motivatori" sifatida boshqalarni ayblash holatlari kuzatilishi mumkin.

2-jadval

**Ixtiyoriy faoliyatni boshqarish
xususiyatlarining ishsizlardagi darajalari**

№	Ishsizlardagi shaxsiy sifatning nomi	O'z-o'zini boshqarish komponentining yuqori darajasiga ega bo'lgan ishsizlar (% da)	O'z-o'zini boshqarish komponentining o'rta darajasiga ega bo'lgan ishsizlar (% da)	O'z-o'zini boshqarish komponentining past darajasiga ega bo'lgan ishsizlar (% da)
1	O'z-o'zini boshqarishning umumiy darajasi	22,7%	52,7%	24,6%
2	Rejalashtirish	0%	42,5%	57,5%
3	Modellashtirish	7,7%	57,0%	35,3%
4	Dasturlash	8,7%	54,6%	36,7%
5	Natijalarni baholash	1,9%	59,4%	38,6%
6	Moslashuvchanlik	0,5%	36,7%	62,8%
7	Mustaqillik	0%	35,3%	64,7%

Ixtiyoriy faoliyatda o'zini o'zi boshqarishning umumiy darajasi ko'rsatkichlari, shuningdek, o'z-o'zini tartibga solishning modellashtirish, dasturlash va faoliyat natijalarini baholash kabi tarkibiy qismlari ko'pchilik ishsizlar uchun o'rtacha qiymatlar zonasida ekanligi ma'lum bo'ldi. Sinaluvchilarning aksariyati o'z-o'zini boshqarish jarayonining rejalashtirish kabi tarkibiy qismini, shuningdek, moslashuvchanlik va mustaqillik kabi shaxsiy-tartibga solish xususiyatlarini ifodalashning past darajasiga ega. Shunday qilib, ishsizlarning aksariyati faoliyatni rejalashtirishga bo'lgan ehtiyojning pastligi bilan ajralib turadi, ularning faoliyat rejalari va xatti-harakatlari tez-tez o'zgarib turadi hamda faoliyat maqsadlariga kamdan kam erishiladi. Bunday odamlar faoliyat va xulq-atvor maqsadlarini mustaqil ravishda ilgari surish

qobiliyatining pastligi bilan ajralib turadi. Bundan tashqari, ishsizlarning aksariyati o'zgaruvchan faoliyat sharoitlarida, hayotning o'zgarishi, atrof-muhit va turmush tarzining o'zgarishi bilan o'zlarini ishonchsiz his qiladilar. Ular vaziyatga javob berish, faoliyat va xatti-harakatlarni tez, o'z vaqtida rejalashtirish, muhim shartlarni ta'kidlash, o'z rejalarni, faoliyati va xatti-harakatlarini to'g'rilash qobiliyatining pastligi bilan ham xarakterlanadi. Bundan tashqari, sinaluvchilarning aksariyati boshqalarning fikriga bog'liq, ko'pincha tanqidsiz boshqa odamlarning maslahatlariga amal qiladi, faoliyat va xatti-harakatlarni tartibga solishda yordamga muhtojlik sezadi.

3-jadval

**Ixtiyoriy faoliyatni boshqarish
xususiyatlarining ishsizlardagi darajalari**

№	Ishsizlardagi shaxsiy sifatning nomi	Shaxsiy sifat darajasi yuqori bo'lgan ishsizlar (% da)	Shaxsiy sifat darajasi o'rta bo'lgan ishsizlar (% da)	Shaxsiy sifat darajasi past bo'lgan ishsizlar (% da)
1	Internallik	27,1%	46,4%	26,6%
2	Refleksivlik	23,2%	58,5%	18,4%

Ishsizlarning aksariyati ikki tomonlama (ambinal), ya'ni ularda subyektiv nazoratning aniq yo'nalishi yo'qligi bilan ajralib turadi. Shuningdek, sinaluvchilarning ko'pchiligi o'rtacha reflekslilik darajasi bilan ajralib turadi, ya'ni ular o'tmishdagi, hozirgi va kelajakdagi o'z harakatlarini tahlil qilishga o'rtacha moyil bo'lishadi.

Tadqiqotimizda "Shaxs sifatidagi ustuvor oriyentatsiyani aniqlash so'rovnoma"ni o'tkazdik. Metodika natijasida shaxs sifatidagi ustuvor oriyentatsiya darajasi 22,4% sinaluvchida past, 62,4% sinaluvchida o'rta va 15,6% sinaluvchida yuqori ekanligi aniqlandi. Umumiy hisobda 84,8% sinaluvchida ustuvor oriyentatsiya, ya'ni o'z-o'zini ro'yobga chiqarish bilan bog'liq muammolar mavjud. Mazkur muammoni bartaraf etish va shaxsning o'zligini anglashi, rivojlanishi uchun maxsus chora-tadbirlar rejasini tuzish maqsadga muvofiq.

1-rasm. Shaxs sifatidagi ustuvor oriyentatsiyani aniqlash so'rovnoma natijasi

4-jadval

Shaxs sifatidagi ustuvor oriyentatsiyaning gender jihatdan o'zaro bog'liqligi

	Jinsi	Sinaluvchilar soni	Mann-Uitni	Ishonch darajasi
Shaxs sifatidagi ustuvor oriyentatsiyalar	Erkak	78	12428	0,009*
	Ayol	392		

Olingan natijalarga ko'ra shaxsning ustuvor oriyentatsiyasi gender bog'liqlikka ega. Demak, shaxsning ustuvor oriyentatsiyasi ayol va erkak jinsida tafovutga ega emas, bunda individual-psixologik xususiyatlar, salohiyat, ma'lumot darajasi va boshqa shu kabi omillar ahamiyatga ega.

Sinaluvchilarning ma'lumot darajasiga ko'ra shaxs sifatidagi ustuvor oriyentatsiyasi o'rganildi.

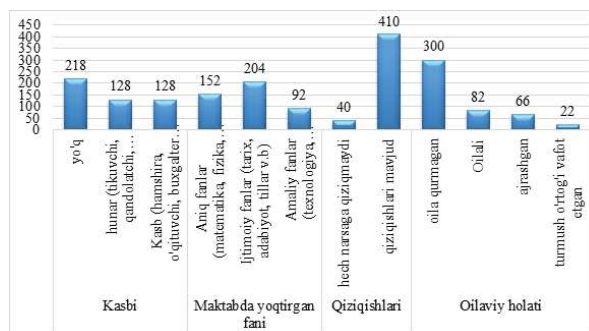
5-jadval

Shaxs sifatidagi ustuvor oriyentatsiyaning ma'lumot darajasiga bog'liqligi

Ma'lumoti	Sinaluvchilar soni	Kruss-kal-Wellis mezoni	Ishonch darajasi
O'rta	288	9,295	,026*
O'rta-maxsus	86		
Tugallanmagan oliy	28		
Oliy	54		

Olingan natijaga ko'ra shaxsning ma'lumot darajasi shaxs sifatidagi ustuvor oriyentatsiya bilan aloqadorlikka ega. Ya'ni har bir ma'lumot darajasida dunyoqarash va salohiyatning ortishi, o'z navbatida, shaxs sifatidagi ustuvor oriyentatsiyaning ham sifatiga ta'sir ko'rsatadi.

Tadqiqotimiz davomida sinaluvchilarning kasbi, qiziqishlari mavjud yoki yo'qligi, maktabda qiziqqan fan, oilaviy holati bo'yicha ham tahlil qilindi.

2-rasm. Sinaluvchilarning kasbi, maktabda yoqtirgan fani, qiziqishlari, oilaviy holati bo'yicha miqdor ko'rsatkichi

6-jadval

Sinaluvchilarning kasbi, maktabda yoqtirgan fani, qiziqishlari, oilaviy holati bo'yicha shaxs sifatida ustuvor oriyentatsiyaning o'zaro aloqadorligi

Asosiy jihatlar	Ma'lumotlar	Sinaluvchilar soni	Kruss-kal-Wellis mezoni	Ishonch darajasi
Kasbi	Yo'q	218	10,541	,005*
	Hunar (tikuvchi, qandolatchi, sarta-rosh, dehqon v.b.)	128		
	Kasb (hamshira, o'qituvchi, buxgalter v.b.)	128		
	Qiziqishlari mavjud	410		
Oilaviy holati	Oila qurmagan	300	9,522	,049*
	Oilali	82		
	Ajrashgan	66		
	Turmush o'rtog'i vafot etgan	22		

Yuqoridagi tadqiqot natijalari asosida olingan empirik ma'lumotlar tahlili quyidagi xulosalarni shakllantirish imkonini berdi.

1. Ishsizlarning ko'pchiligi o'ziga ishonch, o'zini o'zi boshqarish, o'ziga munosabat, o'zini o'zi qadrlash, o'zini o'zi qabul qilish, o'ziga bog'langanlik kabi o'ziga bo'lgan munosabat parametrlarining o'rtacha darajasiga ega. Shu bilan birga, shaxsning o'ziga bo'lgan munosabatining yaqinlik, ichki ziddiyat va o'zini ayblash kabi xususiyatlari ham o'rtacha ko'rsatkich qayd etdi. Ishsizlarning ko'pchiligi ambinalistlardir, ya'ni ularda subyektiv nazoratning aniq yo'nalishi yo'q, shuningdek, o'rtacha reflekslilik darajasi bilan ajralib turadi, ya'ni ular o'tmishdagi, hozirgi va

kelajakdagi o'z harakatlarini tahlil qilish uchun mo'tadil moyillikni ko'rsatadi. Shu bilan birga, o'zini nazorat qilishning faoliyatni rejalashtirish, shuningdek, moslashuvchanlik va mustaqillik kabi shaxsiy tartibga solish xususiyatlarini past darajada ifodalanishi ishsizlarning boqimonda xulq-atvorli shaxsga aylanib qolishlariga sabab bo'ladi. Yana bir ahamiyatli jihati shuki, tadqiqotning birorta ham ishtirokchisi dasturlashning yuqori darajada rivojlanganligi, shuningdek, mustaqillik bilan ajralib turmaydi. Bu esa, o'z navbatida, boqimonda shaxs psixotipida "tobelik", "o'zgan najoiz istash" kabi sifatning dinamik-statik ko'rinishda bo'lishini ta'minlasa, "tartibsizlik" hamda "prognozlashtirish"ning regressiv o'zgaruvchan pozitsiyada qolishiga imkon beradi.

2. Ishsizlarning shaxsiy sifatlarining omilli strukturasi o'rganishda 6 ta omil aniqlandi: "o'z-o'zini tartibga solish", "avtosimpatiya", "o'zgarishlarga tayyorlik", "o'z-o'zini kamsitish", "refleksivlik", "yopiqlik". "O'z-o'zini tartibga solish" omili subyektning o'z xatti-harakati va faoliyatini samarali o'zini o'zi boshqarishga qodir ekanligini tavsiflaydi, ya'ni subyektning o'zini o'zi boshqarishi individual tizimi shakllanishining umumiy darajasini tavsiflaydi. Demak, boqimondagi aylanib borayotgan shaxs portretida qarorlarni mustaqil qabul qilish motivi yetakchilik qilib, unda barcha faoliyatni o'zi boshqarish hamda nazorat qilish mexanizmlari yaxshi ishlayotganidan dalolat beradi.

"Avtosimpatiya" omili, umuman olganda, subyektning o'z harakatlari, muvaffaqiyatsizliklari va yutuqlari uchun javobgar bo'lish, o'z hayotini boshqarish hamda vaziyatlarga qarshilik ko'rsatish qobiliyati, subyektning o'ziga va uning fazilatlariga ijobiy munosabati, qadriyat hissi haqidagi g'oyalarni tavsiflaydi. "O'zgartirishga tayyorlik" omili odatda o'zi haqidagi g'oyalarni o'zgartirish istagi darajasini, "men" tushunchasini, shuningdek, o'ziga ishonchni tavsiflaydi.

"O'zini o'zi kamsitish" omili subyektning o'ziga nisbatan salbiy munosabatini, ichki ziddiyatlarning mavjudligini, o'zidan salbiy fazilatlarini izlash va o'zini ayblash munosabatini tavsiflaydi.

"Refleksivlik" omili subyektning o'z harakatlari uchun yuqori mas'uliyat bilan chuqur fikrlash qobiliyatini tavsiflaydi.

"Men"ning yopiqligi omili insonning o'zi uchun ham, boshqa odamlar uchun ham "men"ning ochiqlik darajasi pastligini tavsiflaydi.

Ishsizlarning shaxsiy fazilatlarini keyingi o'rganish istiqbollari sifatida ishni yo'qotish natijasida yuzaga keladigan stressni yengish uchun turli strategiyalarni tanlashga shaxsiy xususiyatlarning ta'sirini o'rganish, o'rganilayotgan shaxsiy xususiyatlar doirasini kengaytirish va boshqalarni qayd etish mumkin. Mazkur izlanishlar esa ishsiz shaxslarni boqimonda shaxs sifatida qotib qolmasliklari yo'lida jiddiy psixoprofilaktik tadbirlar tashkil etish uchun yagona yondashuvlarni ishlab chiqishda dasturulamali bo'ladi.

Yakuniy qism. Ijtimoiy-iqtisodiy qaramlikka moyil shaxslarda shaxs sifatidagi ustuvor oriyentatsiya va uning shaxsiy xususiyatlardagi ahamiyatini o'rganar ekanmiz, quyidagi natijalarga asosan umumiy xulosalarni keltirib o'tamiz:

Tadqiqotdan olgan natijalarga ko'ra kasbiy bog'liqlik shaxs sifatidagi ustuvor oriyentatsiya bilan bog'liqlikka ega. Ya'ni kasbiy salohiyat, o'z navbatida, shaxs sifatidagi ustuvor oriyentatsiya rivojiga ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek, ma'lumot darajasidagi bog'liqlik kabi kasbiy yetuklikda ham shaxsiy oriyentatsiya o'z qiymatini sifat jihatidan oshishida ahamiyat kasb etadi.

Maktabda yoqtirgan fani va qiziqishlarning mavjud yoki mavjud emasligi shaxs sifatidagi ustuvor oriyentatsiya bilan aloqadorlikka ega emas. Shunday ekan, Maktabda yoqtirgan fani va qiziqishlarning mavjud yoki mavjud emasligi shaxs sifatidagi ustuvor oriyentatsiya bilan aloqadorlikka ega emas. Shunday ekan, qiziqishlar va maktabda yoqtirilgan fan bilan bog'liq xotiralar o'tmishda qolganligi, bugungi kunda o'z ahamiyatini yo'qotgani bilan izohlashimiz mumkin. Shaxs sifatidagi ustuvor oriyentatsiyaning ijtimoiy-iqtisodiy qaramlikka moyil shaxslarda ifodalanishining ahamiyati shundaki, ular o'z qiziqishlarini chetga surib, daromad manbasi bo'yicha berilgan maslahat ortidan ish ko'rishga moyil bo'lishlari mumkin. Albatta, bunda qiziqish, qobiliyat masalasining ahamiyati keskin tushiriladi.

Oilaviy holat va shaxs sifatidagi ustuvor oriyentatsiya o'rtasida o'zaro aloqadorlik mavjud. Mazkur holatni ifodalashda oiladagi qadriyatlar tizimini, ijtimoiy-iqtisodiy kelib chiqish va oilaning bugungi kundagi ijtimoiy-iqtisodiy holatini

eʼtiborga olish lozim. Ijtimoiy-iqtisodiy qaramlikka moyil shaxslarning aksariyati oʻz oilaviy holatini roʻkach qilgan holda foyda olishga intiladi. Bu esa ijtimoiy-iqtisodiy qaramlikka moyillikning asosiy belgilaridan biri ekanligini unutmash kerak. Biz ahamiyat qaratgan asosiy jihatlardan biri aynan oilaviy holatining mehnat qila olmaslik sharoitida ekanligiga – atrofdagilarni ishonitirish, moddiy yoki ijtimoiy manfaat yoʻlida harakat qilishga intilayotgan

shaxslarga qaratildi. Ular oʻz manfaatlari yoʻlida oila aʼzolaridan ham foydalanayotganini kuzatish mumkin. Masalan, chaqalogʻi bilan tilanchilik qilayotgan yosh kelin, uyda oʻtirib, xotinini bola puli, nafaqa undirish uchun chiqarib yuborayotgan jismonan sogʻlom erkak, farzandlarini sadaqa soʻrab, pul topishga yuborayotgan baʼzi oilalar fikrimizga hayotiy misol boʻla oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. Абульханова К.А. Принцип субъекта в отечественной психологии // Психология. Журнал Высшей школы экономики. 2005. – Т. 2. – № 4. – С. 3-21.
2. Дементий Л.И. Теоретические основания и диагностика ответственности и локуса контроля: учебно-методическое пособие. – Омск, 2001. – 72 с.
3. Дёмин А.Н. Теоретические подходы к проблеме безработицы в зарубежной психологии // Психологический журнал. 2005. – Т. 26. – № 4. – С. 20-29.
4. Знаков В.В. Самопонимание субъекта как когнитивная и экзистенциальная проблема // Психологический журнал. 2005. – Т. 26. – № 1. – С. 18-28.
5. Конопкин О.А. Структурно-функциональный и содержательно-психологический аспекты осознанной саморегуляции // Психология. Журнал Высшей школы экономики. 2005. – Т. 2. – № 1. – С. 27-42.
6. Осипова А.А. Справочник психолога по работе в кризисных ситуациях / А.А. Осипова. 2-е изд. – Ростов н/Д: Феникс, 2006. – 315 с.
7. Осницкий А.К., Чуйкова Т.С. Саморегуляция активности субъекта в ситуации потери работы // Вопросы психологии. – № 1, 1999. – С. 92-104.
8. Уваров Е.А. Субъектная активность как ведущий фактор саморазвития человека // Журнал прикладной психологии. – № 1, 2005. – С. 2-21.